

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ

ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ

АБУ РАЙҲОН БЕРУНИЙ НОМИДАГИ
ШАРҚШУНОСЛИК ИНСТИТУТИ

Гувоҳнома № 0680-16.02.2018.
ISSN № 2181-9017

МУНДАРИЖА

МАНБАШУНОСЛИК

1. **Абдухалимов Б.** Формуляры записей о купле и продаже усадьбы из сборника (*мажма‘*) Абу Хафса ан-Насафи 3
2. **Муратов А.** Умар Насафийнинг “ат-Тайсир фи-т-тафсир” асарига асос бўлган манбалар 14
3. **Улашова С.** Хоразмшоҳлар даври манбаларида Мовароуннаҳрдаги этник ҳолатга доир 22
4. **Замонов А.** Бухоро шайбонийлари ҳарбий тизими манбашунослигига доир баъзи мулоҳазалар 36
5. **Ғуломов С.** Ҳишмат ижоди спектри ва янги топилган “*Зиж*” хусусида 49

ТАРИХ ВА ТАРИХШУНОСЛИК

1. **Давлатова С.** Ҳунармандчиликда рамзлар: семантик-семиотик таҳлил (*Ўзбекистоннинг жанубий ҳудудлари мисолида*) 62
2. **Ҳошимов Б.** Фарғона водийсидаги археологик тадқиқотлар тарихидан (1884–1964) 77
3. **Шамсиев М.** XIX аср биринчи ярмида Қўқон хонлиги ташқи савдо алоқаларида тошкентлик савдогарларнинг роли..... 92

ДИПЛОМАТИКА

1. **Таниева Г.** Эрназар Мақсуд ўғлининг ҳаж йўллари масаласига доир элчилик фаолияти (Россия империяси Ташқи сиёсат архиви ҳужжатлари асосида) 101

<p>ИСЛОМШУНОСЛИК</p> <p>1. Махсудов Д. XIII асрда мусулмон дунёсида тафсир илми ривожини ва муфассир олимлар фаолияти 111</p> <p>ФАН ВА МАДАНИЯТ ТАРИХИ</p> <p>1. Исҳоқов М. Қадимги Хоразм ёзуви ва ёзув маданияти ҳақида 124</p> <p>ТИЛ ВА АДАБИЁТ</p> <p>1. Умарова И. Айюбнинг “Шарҳи Маснавийи Мавлавий” асарида келтирилган Жалолоддин Румий ҳаётига оид маълумотлар 140</p> <p>2. Худжанова Д. Замахшарийнинг “ал-Қистос ал-мустақим фи илм ал-аруз” асарида аруз рукнларининг илмий-назарий талқини 152</p> <p>3. Шарахметова М. “Бобурнома”нинг урдуча таржималарида Ҳиндистон таърифи 164</p> <p>4. Мадиримова С. Мутриб Хонахароб ғазаллари 175</p> <p>5. Тўхтамуратов Ф. Муҳсиний девони қўлёзма манбалари ва шеърларининг матн хусусиятлари 189</p> <p>6. Абдулаҳатов Н. “Марсия” адабий-тарихий манбаларига оид айрим мулоҳазалар (XIX–XX аср бошларида Марғилон маданий муҳити манбалари асосида)..... 199</p> <p>ИЛМИЙ АХБОРОТ</p> <p>Эшонова С., Қўлдошев Ш. Поп тумани Ғурумсарой қишлоғидаги қабртош хусусида 209</p>	<p>ЎзР ФА</p> <p><i>Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти</i></p> <p><i>Илмий кенгашининг</i></p> <p><i>2020 йил 4 мартдаги</i></p> <p><i>3-сонли мажлиси қарорига</i></p> <p><i>кўра наширга тавсия қилинди.</i></p> <p>ТАҲРИР ҲАЙЪАТИ</p> <p>Баҳром Абдуҳалимов (Бош муҳаррир)</p> <p>Сурайё Каримова (Бош муҳаррир ўринбосари)</p> <p>Салимахон Эшонова (Масъул котиб)</p> <p>Наталья Каримова (Рус тили муҳаррири)</p> <p>Азиза Шаназарова (Инглиз тили муҳаррири)</p> <p>Аҳмедов Ашираф</p> <p>Бобожонов Бахтиёр</p> <p>Баҳодиров Роиқ</p> <p>Бўриев Омонullo</p> <p>Дағели Жанин</p> <p>Жуманазаров Абдусаттор</p> <p>Исломов Зоҳиджон</p> <p>Қориев Одил</p> <p>Мўминов Аширбек</p> <p>Раҳимжонов Дурбек</p> <p>Султонов Ўктам</p> <p>Ходжаев Аҳад</p> <p>Юсупова Дилором</p> <p>Ғуломов Санжар</p> <p>Ҳабибуллаев Акрам</p> <p>Ҳасанов Маҳмуд</p> <p>Манзилмиз: 100170. Тошкент ш., Мирзо Улугбек кўчаси, 79</p> <p>Мурожаат учун: Телефон: (8 371) 262-54-61, Факс: (8371) 262-52-77 E-mail: beruni1@uznet.uz</p>
---	--

Мутриб Хонахароб ғазаллари

Мумтоз адабиёт тарихидан маълумки, шоирлар шеърларидан девон, баёз тузганлар. Шунингдек, муайян шахслар, хусусан, ҳукмдорлар фармонига кўра, улар шеърларидан териб жамланган мунтахаб/интихоб девонлар ва баёзлар ҳам мавжуд. Ижодкорнинг тўлиқ, терма девонлари ва баёзлари таркибидаги шеърлар қиёсланганда таркибий ва матний фарқлар учрайди. Уларнинг қиёсий тадқиқи эса шоир адабий меросини тўлдиришга хизмат қилади. Мана шу жиҳатни хивалик шоир Мутриб Хонахаробий ижоди мисолида кўрсатишга ҳаракат қиламиз.

Авалло, у яшаган даврга эътибор қилсак, XIX аср охири – XX аср бошларида Хоразмда Муҳаммад Раҳимхон I Феруз (1844–1910; ҳукмронлик йиллари 1864–1908) атрофида ўзига хос адабий муҳит юзага келди. Бу даврда Табибий (1869–1911), Баёний (1840–1923), Аваз Ўтар (1884–1919), Чокар (1872–1951), Мутриб (1853–1923) каби ижодкорлар етишиб чиқди. Уларнинг бизгача етиб келган асарлари ана шу адабий муҳит ҳақида муайян тасаввур беради. Мазкур муҳитдаги аксарият шоирлар зуллисонан бўлиб, ўзбек ва фоср тилларида бирдек қалам тебратганлар. Хон фармонига биноан, кўплаб шеърхонлик кечалари уюштирилган, баҳру байтлар, ғазалхонлик мусобақалари ташкил қилинган, шоирлар янги шеърларидан намуналарни мажлис аҳлига ўқиб беришган. Шунингдек, Хива адабий муҳитидаги ижодкорлар фаолиятини ифодаловчи баёзлар, тазкиралар, мунтахаб (сайланма/терма) девонлар мажмуаси тузилган, шоирлар шеърларини девон, мухаммасот, ғазалиёт, рубоийёт, маснавийётларда каби мажмуаларда жамлаганлар, улар малакали котиблар томонидан кўп нусхада кўчирилган. Ҳозирги кунда бу асарларнинг муайян қисми Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Шарқшунослик институти ҳамда Хива Ичан қалъа музейи қўлёзмалар фондида сақланмоқда.

Муҳаммад Ҳасан девон Ҳожи Табиб ўғли Мутриб¹ лирик мероси жамланган қўлёзма девонлар ҳам мазкур манбалардан ҳисобланиб, унинг

¹ Манбаларда Мутриб Хонахаробнинг Хоразмда туғилганлиги эътироф этилгани ҳолда унинг таваллуд санаси 1852, 1860, 1865, вафоти санаси эса 1922, 1925 тарзида турлича келтирилган. [Бу ҳақда қаранг: 9: 182; 10: 474; 1: 165–166; 8: 6–7; 12: 115–128]. Бироқ унинг замондошларидан Лаффасий Мутрибнинг 1923 йилда вафот этгани, Бобожон Тарроҳ-Ходим эса 70 йил умр кўргани тўғрисида ёзиб қолдирганлар. Мазкур маълумотлардан келиб чиққан ҳолда Мутриб 1853 йилда туғилиб, 1923 йилда вафот этган, деган хулосага келиш мумкин. [Қаранг: 13: в. 139; 2: 136–140].

учта нусхаси ЎзР ФАШИ фондида 2679/II, 903/V, 906/VII ашё рақамлари остида сақланмоқда [7: вв. 82б–234б; 5: вв. 203б–273а; 6: вв. 248а–281б]. Булардан ташқари, изланишларимиз натижасида Мутриб шеърлари киритилган 1184 ашё рақамли баёз ҳам мавжудлиги аниқланди. Девонлар ва баёз таркибидаги шеърларни қуйидаги тасниф асосида таҳлилга тортишни мақсад қилдик:

1. *Девонга киритилган шеърлар.*
2. *Девон ва баёз таркибида мавжуд, бироқ матний ўзгаришлари аниқланган ғазаллар.*
3. *Баёз таркибида мавжуд, бироқ девонда учрамайдиган ғазаллар.*

Аввало, таъкидлаш жоизки, ЎзР ФАШИ фондида сақланаётган 2679/II, 903/V, 906/VII ашё рақамли девонлари сайланма – терма девонлар бўлиб, уларга Мутрибнинг муайян шеърларигина танлаб киритилган. Мазкур девонлар бошқа шоирларнинг ҳам худди шу каби терма девонлари жамланган мажмуа таркибидан ўрин олган [5; 6; 7].

Девонга киритилган шеърлар. 2679/II ашё рақамли девони 1326/1908 йилда котиб Мулла Адбулкарим ибн Муҳаммад Раҳим Марҳумий ибн Паҳлавон Ниёз Мирзобоши Марҳумий томонидан кўчирилган. Девон қўлёзманинг 82б–234б саҳифаларида ўрин олган. Унга шоирнинг ўзбек (туркий) ва форс тилларида ёзган 700 дан ортиқ ғазал, 7 та мухаммас, Навоийнинг “Тун оқшом келди кулбам сори ул гулруҳ шитоб айлаб”, “Улки, солғай шуъла азсосиға ўтлуғ оҳлар”, “Мувафиқ келдилар бўлмиш магар наврўз ила байрам”, Ферузнинг “Кўзум пур, пари орази падидор¹ этди-у кетди”, “Гул юзинг очиб, эй гул, мажлисим гулистон қил”, “Очилмиш гул, етурмиш боға зийнат, эй санам, келгил”, Равнақнинг “Келгил, эй моҳлиқо, нодирай давроним”, Амирнинг “Базм аро ҳар дам лабинг махмуриға қондур аваз”, Муниснинг “Хиромон қоматингким, гулшан умрим ниҳолидур” деб бошланувчи ғазалларига боғлаган 9 та тахмиси, шунингдек, ўзбек тилидаги 5 та мусаддас ҳамда 2 та қасидаси киритилган [7: 82б–234б].

903/V ашё рақамли девони 1325/1907 йилда котиб Мулло Каримберган девон ибн Раҳимберган томонидан кўчирилган. Шоирнинг бу қўлёзма девонига ўзбек ва форс тилларидаги 430 дан ортиқ ғазали, 14 та мухаммас, ҳамда 2679/II ашё рақамли қўлёзма девонда келтирилган Навоий, Феруз, Равнақ, Амир, Мунис ғазалларига боғлаган 9 та тахмиси, ўзбек тилидаги 2 та мусаддас ва 1 та қасидаси киритилган [5: 203б–273а].

906/VII ашё рақамли девонининг кўчирилган йили қайд этилмаган, *Харрот* таҳаллусида шеърлар ёзган Мулло Болта Ниёз уста Қурбонниёз

¹ Пайдо этмок, кўрсатмок, аниқ қилмок [11: 495].

котиб томонидан тартиб берилган. Мазкур нусхада Мутрибнинг ўзбек ва форс тилларида ёзган 225 дан ортиқ ғазал, 5 та ўзбек ва форс тилидаги мухаммас, Ферузнинг “Очилмиш гул, етурмиш боға зийнат, эй санам, келгил” мисра билан бошланувчи ғазалига боғланган тахмис, шунингдек, ўзбек тилида ёзилган 5 та мусаддас, 1 та қасида каби жанрларда ёзилган шеърлари жамланган [б: 248а–281б].

Девон ва баёз таркибида мавжуд, бироқ матний ўзгаришлари аниқланган ғазаллар. Баёздаги шеърлар пушти рангли фабрика қоғозига қора сиёҳ билан чиройли настаълик хатида кўчирилган, сарлавҳалар қизил сиёҳда ажратилган. Матн қия ҳолатда икки устунда саҳифасига ўртача 12 сатрдан жойлаштирилган. Ҳар бир шеър рақамланган. Шеърлар “Ғазали Мутриб Хонахароб”, “Ғазали Табибий” каби жумлалар билан сарлавҳаланган. 308 бетдан иборат, бошида 2, охирида 4 варақ бўш қолдирилган. Баёз қаттиқ тўқ яшил картон билан муқоваланган. Муқова устига босма нақш туширилган, яхши сақланган. Ўлчами: 18х11.

1184 ашё рақамли баёз ҳам Абулғози Саййид Муҳаммад Раҳим Баҳодирхон Феруз фармонида биноан, 1328/1910 йилда *Чокар тахаллусида шеърлар битган* Мулла Муҳаммад Юсуф котиб томонидан кўчирилган. Мазкур маълумот қўлёзма баёз колофонида қуйидагича қайд этилган: “*Алҳамдулиллаҳ ва-л-минна уибу баёзким, бо амри султон аз-замон ва нодири даврон боиси ал-армон ва-л-амон, аъни Абулмузаффар ва-л-мансур Абулғози Саййид Муҳаммад Раҳим Баҳодурхон ул жанобни фармонлари бирла фақир ал-ҳақир Мулла Муҳаммад Юсуф ал-мутахаллиси би-л-Чокар ибн Муҳаммад Юсуф девон мулаққаби ба Харрот ёзиб итмоми сарҳадида еткурди. Сана 1328*”.

Баёзда Мутриб, Девоний, Роғиб, Ғозий, Чокар, Амирий, Юсуф, Шиносий, Аваз, Содик, Ходим, Иноят, Камолий, Надимий, Асад, Пуркомил, Нозир, Музниб, Хақирий, Хокий, Мирзо каби йигирма икки нафар шоир ғазаллари жамланган. Жумладан, баёзга Мутрибнинг 23 та ғазали киритилган бўлиб, уларнинг 10 таси форс, 13 таси ўзбек тилида ёзилган.

Девонлар ва баёз таркибидаги асарлар қиёсидан шоирнинг “Истаб”, “Аёндура”, “Айб”, “Не дерсан” радифли ғазаллари 2679/II ашё рақамли девонида мавжуд бўлгани ҳолда девоннинг 903/V, 906/VII нусхалари таркибида учрамаслиги аён бўлди. Мазкур ғазалларнинг девон ва баёзда келтирилган матни қиёсланганда эса “Истаб”, “Айб” радифли ғазаллар матнида айрим фарқлар кузатилди.

Шоирнинг лирик мазмундаги “*Боқарман ҳар тарафга бир қади сарви равон **истаб***” мисраси билан бошланувчи ғазал ҳазажи мусаммани солим (V - - /V- - /V- - /V- - -) вазнида ёзилган. Унинг иккинчи байти биринчи

мисрасидаги “лабларидинким” сўзи баёзда “лабларингдин” шаклида ифодаланган:

1. Девонда:

Чиқарга етти жоним орзуи лабларидинким,

Висоли жаннатин кулбамга бир тун меҳмон истаб [7: в. 90а].

2. Баёзда:

Чиқарга етти жоним орзуи лабларингдин,

Висоли жаннатин кулбамга бир тун меҳмон истаб [4: в. 2а].

Ғазалнинг иккинчи байти биринчи мисрасидаги “лабларидинким” сўзи баёзда “лабларингдин” шаклида ифодаланган. Шахс кўрсаткичи ва вазн ўзгариши натижасида, баёзда сакталик вужудга келган:

1. *Чиқарга етти жоним орзуи лабларидинким,* шаклида – маъшуқанинг (мавхум – III шахс бирликда) лаблари орзусидан жоним чиқиб кетай деяпти, жумласи назмда 15 бўғинда айtilган.

2. *Чиқарга етти жоним орзуи лабларингдин,* шаклида – сенинг (аниқ – II шахс бирликда) лабларинг орзусидан жоним чиқиб кетай деяпти, жумласи назмда 14 бўғинда ифодаланган.

Юқорида келтирилган ғазал мисрасидаги сакталик баёзда кузатилган бўлса, энди девон таркибидаги рамали мусаммани мақсур/махзуф (V - - /V - - /V - - - /V - (-V~) вазнида ёзилган “Кўйи ишқингда ҳазин кўнглумни қон этмаклик айб” мисраси билан бошланувчи ғазалга эътибор қилайлик. Унинг 2-байти биринчи мисрасида ҳам шундай номувофикликни кузатиш мумкин. Яъни:

Ижтиноб_ила мани маҳруми рухсор айлабон,

Ўзгаларни лабларингдин комрон этмаклик айб [7: в. 73б].

Иҳтисоб_ила мани маҳруми рухсор айлабон,

Ўзгаларни лабларингдин комрон этмаклик айб [4: в. 89а].

Луғатда “иҳтисоб” сўзи ҳисоб олиши, ҳисоблаш, таъқиқлаш, текшириши каби маъноларга эга [14: 295]. “Ижтиноб” сўзи эса узоқланиш, сақланиш, тортиниш, чекиниш, қочиш маъноларни ифодалайди [14: 265]. Демак, бу ўринда матн мазмуни “ижтиноб” сўзи бўлишини талаб этади.

Баёз таркибидаги “Истар”, “Бўлдум” радифли ғазаллар матни қиёсий тадқиқ этилганда терма девон (инв. 2679/II) таркибида мавжуд, лекин матни буткул ўзгача эканлиги маълум бўлди.

Баёз таркибида мавжуд, бироқ терма девонда учрамайдиган ғазаллар. Баёздаги “Истар”, “Бўлдум”, “Мандурман”, “Этибдур”, “Билгил” “Айларам”, “Ўзум” радифли ҳамда “Фигонким, бўлмишам ҳажрингда ношод”, “Санго дерман эшит, эй сарви қомат” деб бошланувчи жами 9 та

газали эса нафақат 2679/II ашё рақамли девон, балки мавжуд бошқа девонлар таркибига ҳам киритилмагани аниқланди. Бизнингча бунинг сабаби, шоирнинг 2679/II ашё рақамли девони 1908 йилда, бошқа девонлари ҳам шу санадан аввал, баёз эса 1910 йилда тузилган. Яъни баёз нисбатан кейин тузилган, орадаги муддат мобайнида шоир яратган янги асарлари ушбу баёздан ўрин олган кўринади. Ҳазаллар шакл ва мазмун жиҳатидан шоир девонидаги шеърларга мутаносиб тарзда ижод қилинган.

Айни пайтда, айрим ҳазаллардаги сўзларнинг ишлатилишида баъзи камчиликлар ҳам кўзга ташланди. Масалан, шоирнинг “Билгил” радибли газали матлаасидаги мазкур сўз “Келгил” тарзида, иккинчи байтдаги “тушгач” сўзи эса “кушгач” шаклида кўчирилган, табиийки, бу байт мазмунига ҳам таъсир кўрсатган. Шунга кўра, шеърлардаги баъзи сўзлар имкон қадар мазмунидан келиб чиқиб тузатилди, ўзгартиш қайд этилди:

Кўёшосо жамолинг шамъига парвонаман, келгил [билгил],

Ту ну кун тийра ҳажринг аро ҳайронаман билгил [4: 121аб].

Кўзум кушгач [тушгач] санга, эй дилрабо, билмон нечук бўлдум,

Тушуб бошимга савдойи бало билмон нечук бўлдум [4: 132 аб].

Ҳазалларга берилган сарлавҳаларда ҳам хатоликлар учрайди. Бу ҳол айниқса, нотўғри илмий маълумотларга олиб келади, жумладан, “Ҳазали Мутриб”, деб номланган шеър мактабисидаги таҳаллус асосида ҳазалнинг аслида Роғиб қаламига мансублиги аниқланди:

Роғибо, ул сарви гулрухсор дарди фуқрати,

Етгуси жонимга юз ҳар лаҳзада озор ҳайф [4: 6б].

Мутриб Хонахароб асарларини нашрга тайёрлашда қўлёзма нусхаларида учрайдиган котиб томонидан йўл қўйилган камчиликларни асарнинг бошқа нусхалари асосида тўғриланган вариантини, агар бундай имконият бўлмаса, шеър қофияси, радифи ва ички мантиқи асосидаги сўз вариантини [...] ичида кўрсатилди [14: 68].

Юқоридаги таҳлиллардан, бугунги кунда Мутриб адабий меросини мукамалроқ ўрганиш, девонида учрамайдиган асарларини баёзу тазкиралардан тўплаб, жорий нашрларда эълон қилиш зарурати сезилмоқда. Бу ўз навбатида, шоир адабий меросини ҳам поэтик, ҳам сон жиҳатдан бойитишга хизмат қилади. Қуйида Мутриб қаламига мансуб янги аниқланган ҳазаллари матнининг табдили илк бор эълон қилинмоқда:

Жамолингдин фуруғи истаган парвона мандурман,

Кўруб зебо қадингни рўзи шаб ҳайрона мандурман.

*Шуоъий ҳуснинга тушигач кўзум саҳни чаман ичра,
Бори ақли хираддин ишқ аро бегона мандурман.*

*Этиб жоним чиқарга дам-бадам ваҳми итобингдин,
Туну кун тийғи ҳажрингдин дили вайрона мандурман.*

*Малолат фош этиб, беҳади сон ҳар нолишимдинким,
Улусга шавқ аро субҳу масо афшона мандурман.*

*Тутуб жонимга миннат ҳасрати ҳажрингни, эй дилбар,
Неча дарди гамингга доимо гамхона мандурман.*

*Ҳазин кўнглумга ишқинг гуссасини интихоб¹ айлаб,
Фироқинг оташига дам-бадам сўзона мандурман.*

*Нечук осуда бўлсун Мутриби саргашта бу гамдин,
Физонким, ҳасрати ҳажринг била ҳамхона мандурман [4: 85a].*

Вазни: ҳазажи мусаммани солим.

Тактеъси: мафойилун, мафойилун, мафойилун, мафойилун
(V --- /V --- /V --- /V ---).

*Ҳазин кўнглум кўзингдин дам-бадам нози адо истар,
Гулистони висолингдин буким, бўйи вафо истар.*

*Ажаб дилхастадурман, кеча-кундуз тор ҳажр ичра,
Юзингдин тийра кўнглум ҳар нафас нури зиё истар.*

*Буким, Мажнун киби субҳу масо бемор ишқингдин,
Лабингни шарбатидин нотавон жоним даво истар.*

*Не журмимдин била олмон нигоро қайд ҳижронинг,
Дилимни мургин айларга туну кун мубтало истар.*

*Не, деб хомуш ўлай, аҳбоблар, ёрим манго ҳар дам,
Берурга зулми ҳажридин неча турлук жазо истар.*

¹ Сайламоқ, танламоқ [11: 276].

*Халос этмай ҳазин жонимни озори фироқидин,
Била олмон, бу ёнглиг жавр ила не муддао истар.*

*Нечук ўртанмайин, жоно рамузинг ваҳки, Мутрибдин,
Бу ёнглиг ишиқ аро икки кўзум қонин каво истар [4: 86б].*

Вазни: ҳазажи мусаммани солим.

Тактеъси: мафойилун, мафойилун, мафойилун, мафойилун
(V --- /V --- /V --- /V ---).

*Физонким, бўлмишам ҳажрингда ношод,
Даме бўлмай бало қайдидин озод.*

*Олиб базм ичра илкиннга қадаҳни
Нигоро айламассан бир кеча ёд.*

*Фироқинг меҳнати доим муҳайё,
Қилурман ул жиҳатдин оҳу фарёд.*

*Тутуб кўнглумни ваҳким, лашкари гам,
Майи лутфинг била қил они барбод.*

*Бўлуб тарки жафо бу нотавонга,
Вафо расмини, эй гул, айла бунёд.*

*Фироқинг зулмидин вайрон эрурман,
Ҳазин кўнглумни қилгил эмди обод.*

*Ўлар муддатга етди эмди Мутриб,
Итобинг гуссасидин, эй санам, дод [4: 87а].*

Вазни: ҳазажи мусаддаси маҳзуф.

Тактеъси: мафойилун, мафойилун, фаъувлун
(V --- /V --- /V ---).

*Санго дерман эшит, эй сарви қомат,
Жаҳон ичра илоҳо, бўл саломат.*

*Ҳазин жонимга гар раҳм этмас эрсанг,
Мани ўлтургуси таъни маломат.*

*Бўлуб гам даштигаким, кеча-кундуз,
Етар жонимга ҳажрингдин минг офат.*

*Келиб лутф айлабон ёнимга бир тун,
Манго еткур висолингдин шарофат.*

*Бўлубдур интихоб ишқинг гамидин,
Кўнгул қошонасида мунча меҳнат.*

*Итобу ижтинобингдин нигоро,
Аёндур дам-бадам турлук касофат.*

*Висолинг лаззатидин, эй суманбар,
Қачон етгай ҳазин Мутрибга роҳат [4: 886].*

Вазни: ҳазажи мусаддаси маҳзуф.

Тактеъси: мафойилун, мафойилун, фаъувлун
(V - - - /V - - -/V - -).

*Ғаминг кўнглум уйин вайрон этибдур.
Фироқинг кўзларим гирён этибдур.*

*Топай, деб тоза жон қилсам таманно,
Лабингни шавқи бағрим қон этибдур.*

*Итоб ичра солиб жон ваҳмин ондоқ,
Юзимни ҳажр аро гирён этибдур.*

*Ниҳон айлаб гулистони жамолин,
Ҳазин кўнглум қушин нолон этибдур.*

*Уқубат бирла шавқ ўтига ҳар дам,
Дили жонимни чун сўзон этибдур.*

*Қилиб бемор, гам даштида ваҳким,
Мани саргаштайи ҳижрон этибдур.*

*Нечук ўртанмасун Мутриб туну кун,
Кужёшосо юзин пинҳон этибдур [4: 114аб].*

Вазни: ҳазажи мусаддаси маҳзуф.

Тактеъси: мафойилун, мафойилун, фаъувлун
(V --- /V --- /V ---).

*Кужёшосо жамолинг шамъига парвонаман, келгил(билгил),
Туну кун тийра ҳижронинг аро ҳайронаман билгил.*

*Нигоро ганжи васлинг бирла обод ўлмайин ваҳким,
Фигонким, тийги фурқатдин дили вайронаман билгил.*

*Эрурман ўтга тушган қил киби савдойи ишқ ичра,
Буким, шавқ оташига рўзи шаб сўзонаман билгил.*

*Туну кун, эй суманбар, ҳасрати ҳажрингга шак айлаб,
Бори дарди гамингга дам-бадам гамхонаман билгил.*

*Ғами кўйингда ҳар дам нолаи фарёд этиб зоҳир,
Халойиқга сурури ишқ аро афсонаман билгил.*

*Кўруб юз ноз ила рухсори тобонинг бориб ўздин,
Хираддин, эй пари, субҳу масо бегонаман билгил.*

*Боқиб ҳар ён сори минг нола бирлаким, ҳазин Мутриб
Дамодам интизор нарғиси мастонаман билгил [4: 121аб].*

Вазни: ҳазажи мусаммани солим.

Тактеъси: мафойилун, мафойилун, мафойилун, мафойилун
(V --- /V --- /V --- /V ---).

*Кўзум к(т)ушгач санга, эй дилрабо, билмон нечук бўлдум,
Тушуб бошимга савдойи бало билмон нечук бўлдум.*

*Халос ўлмай ҳазин жоним даме тавиши ҳажрингдин,
Ғамингда рўзи шаб қадим дуто билмон нечук бўлдум.*

*Итоб ижтинобинг лаҳза таскин эрмас, эй дилбар,
Ва ё, қилдимму қўб, саҳву хато билмон нечук бўлдум.*

*Қачон қилсам таманно жаннатосо лаззати васлинг,
Ёғар бошимга шамшири жафо билмон нечук бўлдум.*

*Ўларга етганимни англабон қилмай тараҳҳумким,
Лабингдин йўқ манго хайри сахо билмон нечук бўлдум.*

*Мани юз ваъдаи ёлгон ила маҳруми васл айлаб,
Тополмай, ман аҳдингдин вафо, билмон нечук бўлдум.*

*Ажаб Мутриб киби гам қайдидин озодлиг топмай,
Куюб ишқ ўтига субҳи масо билмон нечук бўлдум [4: 132аб].*

Вазни: ҳазажи мусаммани солим.

Тактеъси: мафойилун, мафойилун, мафойилун, мафойилун
(V --- /V --- /V --- /V ---).

*Гул юзинг шавқида тун-кун оҳ, афгон айларам.
Лаҳза-лаҳза булбул кўнглумни нолон айларам.*

*Интихоб айлаб гами ҳажрингни ваҳким, рўзи шаб,
Жон кўнглумда бори дардингни пинҳон айларам.*

*Ахтариб топмай висолинг шаҳдидин ҳаргиз асар,
Фурқатинг даштида доим ўзни ҳайрон айларам.*

*Юз тазарруълар била зотингга йиглаб эмдиким,
Ҳар не журмим бор эса ондин пушаймон айларам.*

*Хун ашкимдин жаҳон ҳар лаҳзада тўфон ўлуб,
Интизорингдин ики чашимни гирён айларам.*

*Ким кириб баҳри жунунга сарбасар жони дилим,
Ҳар дам ишқинг ўтига бағримни бирён айларам.*

*Еткуруб оҳим шарорин Мутрибосо, чарх уза,
Нолишимдин юз малолатлар намоён айларам [4: 134б].*

Вазни: рамали мусаммани маҳзуф.

Тақтеъси: фоилотун, фоилотун, фоилотун, фоилун
(- V - - /- V - - /- V - - /- V -).

*Дарди шиқингдин ажаб Мажнун киби бемор ўзум,
Фурқатинг даштидаким, шаб рўзи, хору зор ўзум.*

*Гулишани хуснинг ҳавосида чекиб оҳу фиғон,
Булбулосоким, саҳарлар уйқудин бедор ўзум.*

*Лабларинг шавқи ўлар ҳолатга еткурмиши мани,
Бодайи лаълингга, эй ширин лиқо, хуммор ўзум.*

*Раҳм қилгил, бир нафас ҳоли харобимни кўруб,
Тийги ҳажрингдин туну кун бу дили афгор ўзум.*

*Мург дилни гуссайи ҳажр ичра хомуш айлабон,
Доғи шиқингдин нигоро кўзлари хубнор ўзум.*

*Айларам субҳи масо хоки дурингни орзу,
Даҳр аро не эрса коминг жон ила тайёр ўзум.*

*Еткуруб оҳим шарорин лаҳза-лаҳза чарх уза,
Гул юзунгга кеча-кундуз Мутрибосо, зор ўзум [4: 135аб].*

Вазни: рамали мусаммани маҳзуф.

Тақтеъси: фоилотун, фоилотун, фоилотун, фоилун
(- V - - /- V - - /- V - - /- V -).

Фойдаланилган адабиётлар

1. Абдуғафуров А. Мутриб / Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Т. VI. Тошкент, 2003. Б. 165–166.
2. Бобожон Тарроҳ – Ходим // Хоразм шоир ва навозандалари / Табдил этиб, нашрга тайёрловчи Анбара Отамуродова ва Олланазар Абдураҳимов. Тошкент, 2011. Б. 136–140.
3. Мадиримова С. Мутриб Хонахаробий асарлари қўлёзмаларининг илмий тавсифи // Олтин битик. Тошкент, 2019. №3. Б. 125–155.

-
4. Мутриб Хонахароб. Баёзи ашъор. ЎзР ФАШИ кўлёмаси, инв. №1184. Вв. 2–135.
 5. Мутриб Хонахароб. Девони Мутриб. ЎзР ФАШИ Асосий фонди кўлёмаси, инв. № 903/V, Вв. 203б-273а.
 6. Мутриб Хонахароб. Девони Мутриб. ЎзР ФАШИ Асосий фонди кўлёмаси, инв. № 906/VII. Вв. 248а-281б.
 7. Мутриб Хонахароб. Девони Мутриб. ЎзР ФАШИ Ҳ.Сулаймон фонди кўлёмаси, инв. № 2679/II. Вв. 82б-234б.
 8. Пирназаров М. Мутриб Хонахаробийнинг ижодий йўли. Филол. фан. ... дисс. Тошкент, 1973.
 9. Собрание восточных рукописей академии наук ССР. (СВР) / Под ред. А. Урунбаева, Л. Епифановой. Т. VII. Опис. №5270. Ташкент, 1964.
 10. Собрание восточных рукописей академии наук Республики Узбекистан. Литература (Диваны) / Подг. к изд. Х. Луфуллаев, С. Файзиёва, О.Мадалиева. Т. I. Тошкент, 2017.
 11. Шамсиев П., Иброҳимов С. Навоий асарлари луғати. Тошкент, 1972.
 12. Ўзбек адабиёти. Хрестоматия / Воҳид Зоҳидов таҳрири остида. Т.V. II китоб. Тошкент, 1968.
 13. Ҳасанмурод қори Муҳаммад ўғли Лаффасий. Хива шоир ва адабиётчиларининг таржимаи ҳоллари. Тазкиралари. ЎзР ФАШИ кўлёмаси, инв. № 9494.
 14. Sirojiddinov Sh. Matnshunos saboqlari. Toshkent, 2019.

С. Мадиримова

Мутриб Хонахароб ғазаллари

XIX асрнинг охири – XX аср бошларида Хоразмда Муҳаммад Раҳимхон Феруз соний саройида ўзига хос адабий муҳитни ташкил қилади. Бу даврда Табибий, Мутриб, Баёний, Аваз Ўтар, Чокар, Шиносий каби ижодкорлар фаолият юритганлар. Мазкур муҳитдаги аксарият шоирлар зуллисонан бўлиб, ўзбек ва форс тилларида бирдек қалам тебратганлар. Хон фармонига биноан, кўплаб шеърхонлик кечалари уюштирилган, баҳру байтлар, ғазалхонлик мусобақалари ташкил қилинган, шоирлар янги шеърларидан намуналарни мажлис аҳлига ўқиб беришган. Шунингдек, Хива адабий муҳитидаги ижодкорлар фаолиятини ифодаловчи баёзлар, тазкиралар, мунтахаб (сайланма) девонлар мажмуаси тузилган, шоирлар шеърларини девон, мухаммасот, ғазалиёт, рубоийёт, маснавиётларда жамлаганлар, улар малакали котиблар томонидан кўп нусхада кўчирилган. Ҳозирги кунда бу асарларнинг муайян қисми Ўзбекистон Республикаси

Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти ҳамда Хива Ичан қалъа музейи қўлғезмалар фондида сақланмоқда. Улар қаторида хивалик зуллисонайн шоир Муҳаммад Ҳасан девон Ҳожи Табиб ўғли Мутриб Хонахароб адабий мероси ҳам мавжуд бўлиб, шоир шеърлари №№ 2679/II, 903/V, 906/VII ашё рақамлари терма девон ва баёзлар таркибидан ўрин олган.

Маълумки, айрим баёзларда шоир девонига киритилмаган шеърларни ҳам учратиш мумкин. Шундай баёзлардан бири, Феруз фармонида кўра, Мулла Муҳаммад Юсуф *Чокар* ибн Муҳаммад Юсуф девон *Харрот* томонидан кўчирилган бўлиб, унда Мутриб билан бир қаторда яна 21 та шоирнинг ғазал жанридаги шеърлари келтирилган. Мазкур баёз ЎзРФА Шарқшунослик институти асосий фондида 1184 ашё рақами билан сақланади.

Мақолада Мутриб Хонахаробнинг адабий мероси ҳақида сўз юритилиб, унинг ЎзРФАШИ фондида сақланаётган терма девонлари ва баёзга киритилган шеърлари адабий манбашунослик-матншунослик аспектида ўрганилди.

Таркибий тадқиқ натижасида баёздаги 9 та ғазалнинг қўлғезма девонда мавжуд эмаслиги, тўртта ғазал матнининг қўлғезма девондаги нусхаси билан қиёсий таҳлили орқали фарқлари ва манбаларнинг кўчирилишидаги айрим камчиликлар кўрсатилди. Шоир девон қўлғезмаларида учрамайдиган тўққизта туркий ғазалининг тўлиқ матни табдили илк бор эълон қилинмоқда.

Калит сўзлар: баёз, қўлғезма, ғазал, колофон, шеър, вазн, радиф, қофия, Мутриб Хонахароб.

С. Мадиримова

Газели Мутриба Ханахараба

В конце XIX – начале XX века в Хорезме Мухаммед Рахимхан Феруз второй создал уникальную литературную атмосферу в своем дворце. В этот период работали такие творческие соиздатели такие, как Табиби, Мутриб, Байани, Аваз Утар, Чокар, Шинаси. Большинство из них были двуязычными и писали на узбекском и персидском языках. В соответствии с указом хана было организовано много поэтических вечеров, *бахру-байты*, конкурсы газелей, где поэты читали образцы своих новых стихов. Составляли *байазы* (Сборник избранных стихов разных поэтов), *тазкиры* (Антологии), мунтахабские – избранные *диваны* творческих соиздателей литературной среды Хивы. А также стихи поэтов были собраны в их *деванах* (Сборник стихов), *мухаммасатах* (Сборник упятеренных/пястистишников), *газалиятах* (Сборник газелей), *рубайатах* (Сборник четверостишие-дубайти), *маснавийатах* (Сборник

сдвоенный стихов). Они были скопированы во многих экземплярах квалифицированными каллиграфами. В настоящее время значительная часть этих произведений хранится в рукописном фонде Института востоковедения им. Абу Райхана Беруни Академии Наук Республики Узбекистан и музея Хивы Ичан Кала. Среди них имеется литературное наследие двуязычного (*зуллисанайн*) хивинского поэта Мутриба Ханахараба, сына Мухаммад Хасан Деван Хаджи Табиба (1853–1923). Его стихи включены в состав избранных *деванов* № 2679/II, 903/V, 906/VII и *байазов*.

Известно, что в некоторых *байазах* встречаются стихи не вошедшие в *диван* поэта. Один из таких *байазов*, был переписан Муллою Мухаммад Йусуф Чакар бин Мухаммад Йусуф Деван Харратом, согласно указу Феруза, в который вошли стихи Мутриба и еще 21 поэтов, написанные в жанре *газель*. Этот источник сейчас хранится в главном фонде Института востоковедения Академии наук Узбекистана под номером 1184.

В статье рассматривается литературное наследие Мутриба Ханахараба, включенные в избранный *диван* и *байаз*, которые хранятся в фонде ИВ АН РУз. Они изучались в аспекте литературного источниковедения и текстологии.

В результате проведенного структурного исследования были выявлены, что 9 газелей из *байаза* отсутствуют в *диване*, а также сравнительным анализом текстов четырех газелей с копией рукописным *диваном* были показаны различия и некоторые недостатки при копировании источника. Впервые публикуется полный текст 9 тюркских газелей в транслитерации, которые не вошли в список рукописного дивана поэта.

Ключевые слова: *байаз, рукопись, газель, колофон, стих, метрика, строфа, рифма, Мутриб Ханахараб.*

S. Madirimova

Mutrib Khanakharab's ghazals

In the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries, Muhammad Rahimkhan Feruz the Second created a unique literary environment in his palace in Khwarazm. Among the prominent poets who were active during this period were Tabibi, Mutrib, Bayani, Avaz Utar, Chokar and Shinasi. The majority of them were bilingual and composed both in Uzbek and Persian. Lavish poetic nights, bayt and ghazal competitions were organized according to the ruler's order, during which poets recited the samples of their new works. In the literary environment of Khiva bayaz, tazkira and muntakhab collections were compiled as well as various devans, mukhammasat, ghazaliyat and rubaiyat, which were copied by qualified scribes. At present, the significant part of these works are

kept in the manuscript fund of Abu Rayhan Beruni Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan and in Ichan Qal'a Museum of Khiva. Among those one finds the literary heritage of the bilingual poet of Khiva, Mutrib Khanakharab son of Muhammad Hasan divan Hajji Tabib (1853–1923). His poetry were included in the collections of divans and bayaz under the inventory numbers of 2679/II, 903/V, 906/VII.

It is known that some bayaz collections contain Mutrib's verses not included in his own divan. One of such bayaz collections was copied by Mulla Muhammad Yusuf Chikar bin Muhammad Yusuf divan Kharrot according to the order of Feruz. In addition to Mutrib's verses, this collection includes ghazals ascribed to other 21 poets. This source is kept today in the main collection of Abu Rayhan Beruni Institute of Oriental Studies under the inventory number 1184.

The article provides a textual analysis of the literary heritage of Mutrib Khanakharab based on the divan and bayaz collections located in the manuscript collection of Abu Rayhan Beruni Institute of Oriental Studies.

Keywords: *bayaz, manuscript, ghazal, colophon, verse, meter, line, rhythm, Mutrib Khanakharab.*

Ф. Тухтамуратов

Муҳсиний девони қўлғезмалари ва шеърларининг матн хусусиятлари

XIX аср охири – XX аср бошлари Қўқон адабий муҳити ривожига Муқимий (1850–1903), Фурқат (1859–1909), Завқий (1853–1921), Муҳаййир (1842–1918), Ҳазиний (1867–1923) сингари ижодкорлар қатори Ҳусайнкули Сулаймонкули ўғли Муҳсиний (1860–1917) ҳам катта ҳисса қўшган шу даврда ижод қилган забардаст шоирлардандир.

Муҳсиний дастхат девонларининг бир нусхаси Ўзбекистон ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлғезмалар фондида 7392 ашё рақам остида, Ғафур Ғулом номидаги Фарғона вилоят Адабиёт музейи қўлғезма асарлар фонди инв. № 4303 ашё рақами билан сақланади. “Шунингдек, иккита қўлғезма девони ҳозирги кунда Муҳсинийнинг Қўқон шаҳрида яшаётган невараси Тўхтасинжон Нуриддиновнинг шахсий кутубхонасида сақланмоқда” [4: 8].

Ушбу мўжаз мақоламизда ЎзРФА Шарқшунослик институти фондида 7392 ашё рақам билан сақланаётган Муҳсинийнинг дастхат девони